

Л.О.Филипович

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу проблем релігійних процесів в Україні
Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України
(м. Київ)

УДК 281.9

СТЕРЕОТИПИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ: РІЗНОМАНІТНІСТЬ ЗМІСТІВ І ОДНОМАНІТНІСТЬ ФОРМ

У статті розкривається сутність стереотипів щодо релігійної сфери. Показується, що вся різноманітність існуючих в Україні стереотипів в релігії можна звести до ексклюзивістської форми яка виключає певну спільноту з стабілізованих культурних ареалів, та інклюзивістської форми яка креативно ототожнює ту чи іншу групу з історично успадкованими і відомими релігійними системами.

В статье раскрывается сущность стереотипов относительно религиозной сферы. Оказывается, что все разнообразие существующих в Украине стереотипов в религии можно свести к эксклюзивистской формы исключающей определенное сообщество с стабилизированных культурных ареалов, и инклюзивистской формы которая креативно отождествляет ту или иную группу с исторически унаследованными и известными религиозными системами.

The article reveals the essence of stereotypes in the religious sphere. It is showed that all the diversity existing in Ukraine stereotyping in religion can be reduced to exclusive form that excludes certain communities stabilized and cultural area, and form a creative inclusive identifies a particular group of historically inherited and known religious systems.

Існування стереотипів саме по собі не є фактом позитивним чи негативним, в тому числі і в релігійній сфері. Різноманітні стереотипи супроводжують будь-яку культуру, етнос, релігію. З одного боку, вони систематизують та узагальнюють уявлення про світ, допомагаючи людині адекватно сприймати та інтерпретувати буття, а з іншого — консервують ці уявлення, що іноді заважає людині вписатися в нові умови життя. Історією створено чимало релігійних стереотипів, завдяки яким відбулося конституювання і збереження етносів, націй, релігійних спільнот, конфесій. Разом із тим неконтрольоване панування, а особливо використання цих стереотипів в теорії і практиці суспільного та індивідуального буття, призвело до ускладнень у функціонуванні етнорелігійних спільнот, до їх боротьби, та навіть руйнації, в результаті чого зникли одні й з'явилися інші етноси, нації, релігії і церкви.

Реальність суспільства, в якому ми живемо, наповнена безліччю стереотипів — етнічних, політичних, гендерних, вікових, культурних, мовних, релігійних, які заважають набуттю новітньої ідентичності як колективним, так й індивідуальним суб'єктам. Стереотипи виникають, закріплюються, функціонують, знищуються, відроджуються і на буденному, і на теоретичному рівнях. Вони тісно пов'язані із міфами, і не тільки історичними, але й сучасними (соціальними, культурними, етнічними, релігійними тощо). На відміну від останніх, які є колективною формою узагальненого відображення дійсності у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій і олюднених істот, що існують у свідомості як

© Филипович Л.О., 2009.

абсолютно реальні, стереотипи, будучи своєрідним способом уявлення про інших людей та їх оцінки у фіксованих і негнучких термінах, базуються на певних характеристиках тих чи інших груп людей, певним чином сприйнятих особливостей останніх, виходячи з вузьких припущень про їхнє походження, національність, расу, темперамент, здатність до мислення чи праці тощо [1].

Не зупиняючись на причинах і механізмах формування стереотипів, зазначимо, що релігійні стереотипи виникають в результаті взаємодії — випадкової чи регулярної, одномоментної чи постійної — різних етнорелігійних спільнот. Більшість стереотипів — історичного походження: подія, що колись відбулася і вплинула на формування якогось враження, тягнеться шлейфом позитивних чи негативних споминів і накладається на уявлення сучасного покоління. Стереотип — це форма спрощення чи перебільшення якихось ознак групи людей, що подається стисло, небагатослівно, у вигляді короткого умовисновку. Саме тому частіше всього під стереотипами розуміють узагальнену перцепція перших вражень про певну групу, яка вирізняється своєрідною, незвичною, іншою поведінкою, думками, мовою. І саме в такій якості вони можуть спровокувати упередження, фальшиві припущення щодо національних або релігійних ознак певної групи людей. Стереотип може існувати у вигляді спрощеної концепції, вульгаризованої думки або уяви, невідповідного дійсності зображення про якісь спільні для певної групи ознаки. Стереотипи частіше всього мають негативну конотацію, але є багато і позитивних стереотипів стосовно тих чи інших груп людей. Є стереотипи, які притаманні тільки якійсь одній культурі, циркулюють серед якогось одного народу чи групи людей, а є такі, що присутні в багатьох культурах, переходячи з культури в культуру.

Всі ці короткі характеристики стосуються і сучасних українських релігійних стереотипів, переважна більшість яких також родом з минулого. Напрочуд життєвими виявилися стереотипи, сформовані ще в дорадянський період, зокрема про єдність трьох братніх слов'янських народів та їхню генетичну православність, про прозелітичність католицизму та його ворожість щодо незахідних народів та некатоліків, про наявність особливої Східної політики Ватикану, метою якої є знищення православ'я та вселенське панування, про чужість протестантизму духові народу та його традиціям, зокрема про їх сектантськість та аполітичність, яка виявлялась в нібито антидержавницьких (антиімперіалістичних, антиросійських) настроях протестантів.

Досі впливовими є радянські стереотипи, зокрема, про духовну спільність та безрелігійність нової історичної спільноти людей — радянського народу, в т. ч. й приналежного до нього українського, атеїстичність його духовних лідерів (Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка). Уява про релігію як недовговічний “духовний дурман і поневоловач” розбудовувача комунізму доповнювалася нав'язаними образами віруючих людей досоціалістичних епох, церква поставала як спільнота осіб похилого віку, неосвічених, відсталих. Уніати сприймалися як зрадники українського народу та слуги Ватикану, протестанти, як посіпаки американського імперіалізму, мусульмани як вороги християн, які готові знищити все, що не відповідає цінностям феодального суспільства, іудеї, як ритуалісти, які бездумно виконують обряди, віруючи в силу мертвих істин, які винні в розп'ятті Ісуса Христа тощо.

Але й в пострадянську епоху виникло і закріпилося в свідомості сучасної людини чимало стереотипів щодо релігійної сфери, зокрема про вроджену релігійність українця, яка переважає за своїм рівнем всі інші народи, про його архетипову православність, естетичну залежність від східного християнства, нездатність до раціонального сприйняття надприродного, про особливу прив'язаність до обряду, традицій і звичаїв, про ненависть Богдана Хмельницького і козаків до католиків та іудеїв, про русифікацію галичан з боку РПЦ, про межування України з різними країнами та народами, а відтак — культурами і типами духовності, про особливу місію бути містком між православ'ям і католицизмом тощо. Кожний із згаданих висловів не може вважатися абсолютно істинним і переконливим: виникає багато застережень, уточнень, пояснень. Незважаючи на це, можна виокремити найпоширеніші нині в українському суспільстві стереотипи.

Активно експлуатуються в сучасній Україні стереотипи щодо католиків. Серед існуючих у масовій свідомості уявлень про католицизм, католицьку церкву знайдемо і такі, що продюзовані буденною свідомістю, і такі, що закріплені в суспільній свідомості у вигляді концепцій, теорій, ментально-конфесійної норми. Переважна більшість антикатолицьких стереотипів є наслідком православної творчості. Щоб дізнатися про циркулюючі нині стереотипи щодо католиків, достатньо ознайомитися із православною літературою, заглянути на будь-який православний сайт, почитати інформаційні

повідомлення про міжцерковні зустрічі, послухати інтерв'ю будь-якого православного ієрарха.

Своєрідним переможцем у народному негативному сприйнятті католиків може бути функціонування в певних колах самого слова “католик”, походження якого “любитель” останні виводять від слова “кат” (укр., як пояснюється для неукраїномовних, “палач”). “Католик” намертво приріс до “поляка”, і якщо немає як причепитися до сучасного поляка (дружній сусід, який підтримує Україну), щоразу звертаємось до історичного образу пана, гнобителя, руйнівника православ'я тощо. Ясно, що після таких трактувань католицизму та їх носіїв важко віднайти в Україні людину, а тим більше православну, яка б вважала католика братом. Нелюбов до католиків у переважній більшості українців невмотивована, якась підсвідома, нічим не аргументована, хіба що за давніми сумнівними історичними аргументами, закріплена традицією антикатолицької радянської пропаганди. І досі зберігаються як релікти народної творчості та комуністичної ідеології негативні висловлювання про Папу Римського, католицьких монахів, їх підступності у намірах і діях щодо українців. Як заноза в свідомості багатьох українців, сидить враження про Ватикан як центр клерикального антикомунізму і “оголтелой боротьби” проти СРСР, як натхненника холодної війни проти соцтабору, як надійної опори капіталізму та імперіалізму, як організатора “крестового походу против комунізму” тощо. Посилені завзятою антирелігійною пропагандою КПРС дореволюційні православні стереотипи щодо католиків стали чи не основною перешкодою для місіонерської діяльності римо-католиків в Україні на початку 90-х років м.ст., для відновлення тих нечисельних громад, які існували в часи Російської імперії.

Найяскравіше антикатолицькі установки культивуються в сучасних біляправославних інституціях, братствах, рухах. Навіть в середовищі освічених людей відкрито маніфестується чужість католицизму культурі і ментальності українського народу. “...Православ'я, яке ніколи не “відколювалося”, а є істинним продовженням заснованої Христом Церкви, зберегло найповніше дух любові Христової...” — пише Олександр Яровий, кандидат філологічних наук у статті “Два різні добра. Уявлення про добро: східна та західна перспектива” [2].

Навіть поверхневе знайомство з деякими джерелами дає можливість узагальнити стереотипові уявлення про Ватикан і Католицьку церкву. Ватикан звинувачують в тому, що він вважає весь світ місіонерським полем для католицької церкви, що він не рахується із тим, що існують території, які традиційно складають юрисдикцію помісних православних церков. Заявляється, що католицька експансія і прозелітизм — суть східної політики Ватикану, направленої проти православних народів. Вважається, що Ватикан розмикає кордони канонічної території православ'я. І тепер претендує утвердитися на Сході, духовно підпорядкувати собі потенційних віруючих православних християн. Ватикан, говорять, конкурує на чужих територіях із автохтонними християнськими церквами, а головне — з православними.

Переважну більшість українців переконують у тому, що католицький Захід вороже налаштований щодо православного Сходу, а, отже, будь-які ініціативи переговорів, діалогу, екуменічні заходи сприймаються громадською думкою як ересь, яку поширюють католики, що хочуть під своє крило зібрати всіх християн і стати над ними.

Безумовно, завдяки присутності РКЦ в незалежній Україні, зростанню кількості її громад, діяльності католицьких орденів і священників думка про католицизм істотно змінилася. Ті, які уважно спостерігають за релігійним життям в державі, відзначають руйнування багатьох стереотипів, особливо на Заході України, де налагоджена солідарна співпраця різних конфесійних громад. Схід, зокрема Дніпропетровськ, Харків, частково південь, зокрема Одеса, зустрілися із складнощами у поверненні культових споруд, що історично належали РКЦ. Не останню роль у конфліктах зіграли соціальні установки тих, хто знаходиться в полоні певних стереотипів щодо РКЦ і перебуває при владі. Тут панує думка про генетичну чужість католицизму духовності народу всупереч зростанню кількості віруючих-католиків і появі все нових католицьких громад.

В українському суспільстві особливо популярними є антигреко-католицькі стереотипи. Греко-католикам дістається і за те, що вони надто релігійні, і за те, що виразно національні. “Уніат”, як і “бандера”, до сьогодні в окремих регіонах України звучить як образа. Уніатство тривалий час вважалося ганебним дітищем Ватикану, змовою польських панів проти українського народу, засобом окатоличення і ополячення українців. Уніати подавалися слугами австрійського та польського магнатства, духовними наставниками українських буржуазних націоналістів. Персональним нападкам

піддавалися митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосип Сліпий за їхні антирадянські настрої. Вкрай негативні стереотипи щодо греко-католиків поширені переважно в незахідних областях України. Ще й нині в друкованих ЗМІ, і в Інтернеті, особливо московсько-православних, можна віднайти тисячі провокативних висловлювань, подібних тим, які живуть в інтернет-форумах та коментарях: “цель униатов — полное уничтожения Православия. Поэтому срочно нужно топить всех униатов в Днепре” (Валерий), “Украина должна быть православной, поэтому всех католиков, псевдо, греко и пр. — чемодан, вокзал, Магадан” (Игорь).

Процес подолання стереотипів надто складний і тривалий. Найшвидше звільнитися від негативного сприйняття греко-католиків, незважаючи на масштабну пропаганду радянської влади, вдалося Галичині, де за життя одного покоління (1946-1989) радянська влада сформувала проти уніатів як впливову православну громаду, так і вільнодумчий альянс інтелігенції. Після виходу з підпілля УГКЦ за ці 20 років повністю відродила свою структуру, інституції, парафії. Збереглися складнощі в утвердженні греко-католиків в центральних, південних і східних областях України. Можна як анекдот згадувати питання представників Севастопольської міської ради: “А греко-католики — це християни?” чи невирішеність питання про надання дозволу побудови греко-католицьких храмів в Луганській, Харківській областях. В умовах державного визнання принципу свободи совісті та віросповідань останнє виглядає надто дивним. Нічим іншим, як засиллям застарілих релігійних стереотипів, такі речі пояснити не можна. На відміну від Галичини, де антиуніати використовують конфесійні та історичні аргументи в захисті своїх релігійних прав, східні борці проти унії оперують ідеологічними і політичними важелями, які були в ходу ще в тоталітарні часи.

Важко в свідомість сучасного українця вживається поняття “український католик”. Ще важче — поняття “український протестант”. І це насамперед через те, що масово протестанти в Україні вважаються неукраїнським явищем. Більшість звичайних українців переконані, що протестанти виживають лише завдяки західним фінансовим потокам. Непоодинокими звучать думки про те, що протестанти — це чужинці, які хоча й мають право на існування, але без права представляти українську релігійність, не кажучи вже про якість домінування в духовній сфері. Один “ліберал” пише: “Ну навіть я не можу спокійно дивитись на очевидну антидержавну позицію деяких протестантських течій, ну не сприймаю я (І НЕ ЗВИНУВАЧУЙТЕ МЕНЕ У ВІДСУТНОСТІ ХРИТІЯНСЬКОЇ ЛЮБОВІ) злочинних методик, котрі вони практикують... Душогуби ...”. Інший доповнює: “Не будьте наївними ... Вони — зайди на нашої землі ...”. Відповідаючи на запитання про перспективи примирення між конфесіями, порозуміння між церквами, цей “християнин” пише: “ПРИМИРЕННЯ НЕ БУДЕ!!!! І СЛАВА БОГУ!!!”. А ось реакція іншого пересічного християнина на заклики протестантського лідера про піст і молитву: “... вони (заклики — Л. Ф.) мають виходити від духовних лідерів України, а не від протестантських лідерів, які вільні від знань традицій, духовності, передаць нашого українського народу. Ці цінності відстоювались кров'ю і життям наших пращурів. А тут приходять якийсь Паночко і рветься “порулити” духовним життям нашої нації. Не ведіть на заклики чужинців з чужою ідеологією, які б гарні ці заклики не були. Нам потрібно відроджувати свою (православну) віру і духовність. Саме віру, а не релігійність, яка випробувана часом”.

“Украина стала государством только благодаря Православия, а протестанты — это чужеземцы, которые имеют право на существование, но не имеют право доминировать в духовной жизни, — переконаний ще один учасник форуму. — Иисус Христос сам исполнял все законы Моисея и сказал, что ни одна иота не пройдет из Закона. Поэтому без Православия спасения невозможно. Да здравствует каноническая Украинская Православная Церковь и Митрополит Владимир!!!”. Мова та стилістика викладеного свідчать про те, що подібний фанатизм формується не українськими по духу церквами, характерною ознакою яких загалом була певна конфесійна терпимість.

Не вільні від стереотипного сприйняття і православні. Найпопулярнішим стереотипом є уява про Україну як православну державу. Хоч жодний законодавчий акт і не фіксує державний статус православної церкви, остання прагнула поводити себе як надбудовний духовний елемент держави. Сама Церква не заявляє про те, що православ'я є державною релігією, але деякі добровільні ідеологи і партійні лідери, що підтримують православну церкву, озвучують такі думки. Ініціативи вищої світської влади щодо встановлення помісної православної церкви тільки підсилюють стереотип державності православ'я. Православ'я подається як виключно позитивна сила в історії народу, з відродженням якої пов'язують духовне майбутнє України. Православність автоматично

сприймається як українськість і навпаки. Для самоідентифікації українців, яких 70 років переконували в їхній генетичній безвірності, сама думка про дотичність до християнської, зокрема, православної, видалася чи не найреволюційнішою з усіх демократичних гасел післягорбачовської перебудови. В процесі віднайдення своєї самобутності, коли потрібно було повертати викрадені іншими державами історію, мову, культуру, цінності, майбутнє, ця ідея виявилася конструктивною, оскільки допомогла багатьом добудувати, а для деяких і заново вибудувати свою культурну ідентичність, де релігія відіграла роль ядра, навколо якого утворювалася вся культура українців. В усвідомленні історичності і духовності українського народу цей стереотип, який пережив декілька етапів у своєму формуванні, врешті вписався у запропоноване зовсім національно не орієнтованого Л. Кучми гасло “Україна — не Росія”. Але такого рівня усвідомлення замало для повноцінної культурної ідентичності. У конфесійних вимірах самобутності України врешті концептуалізувалася у формулу: самостійна частина спільного православного простору. Як складова Вселенського православ’я, Українська Православна церква все ще шукає своє історичне лоно, з якого народилася і Київська церква, і Київська митрополія, і Московський патріархат, і Київський патріархат. В православній свідомості, переважно на буденному її рівні, панують уявлення про канонічність тільки того православ’я, що знаходиться в євхаристійній єдності із РПЦ, а відтак всі інші православні — не благодатні і розкольники. І ці стереотипи здолати православної свідомості навіть складніше, ніж католикам, протестантам та віруючим інших віросповідань.

Основний дискурс в сучасних ідентифікаційних пошуках-дискусіях в Україні — це жорстка, нав’язлива, мрійливо-романтизована демаркація християнського Сходу і Заходу. Переважна більшість дискутантів переконана, що Православний Схід протистоїть агресивному Заходу, а, отже, католикам і протестантам. “Західна безбожна й антилюдяна духовна отрута заливає східні простори ...”. “Явище папізму з його зовсім необмеженою владою не йде з московитами ні в яке порівняння” [2]. Чи не єдиною церквою в Україні, яка прагне здолати цей розподіл, є греко-католики, які живляться вірою в свою особливу роль в об’єднанні християнського Сходу і Заходу.

Всю змістовну різноманітність змістів існуючих і активно циркулюючих в Україні стереотипів в релігійній сфері реально можна звести до двох форм: ексклюзивістської, яка виключає певну спільноту з усталізованих культурних ареалів, та інклюзивістської, яка на відміну від непродуктивного виокремлення і унезалежнення від усіх і вся, креативно ототожнює ту чи іншу групу із історично успадкованими і відомими релігійними системами, якщо останні гармонійно включають особистість і спільноту до космосу людської культури. В умовах ослаблення власної традиції, занепаду аж до відсутності стійких навиків вироблення своєї культури, мови, духовності більш оптимальними видаються стереотипи другого типу. Саме вони при різнополюсній орієнтації певних регіонів, залежно від їх розташування та конфесійних пріоритетів, що фактично розхитують релігійну геополітичну ситуацію, здатні подолати негативні і укріпити позитивні стереотипи в релігійному житті України.

Список використаних джерел

1. Pickering, Michael. Stereotyping and Stereotypes // Blackwell Encyclopedia of Sociology. Ritzer, George (ed). Blackwell Publishing, 2007 // Blackwell Reference Online [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.sociologyencyclopedia.com/public/tocnode?query=Pickering%2C+Michael.+Stereotyping+and+Stereotypes>.
2. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://pravoslavie.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=&id=8487.

Надійшла до редакції 04.11.2009
Рекомендована до друку 01.12.2009

